

بررسی و شناخت گوشه‌هایی از تمدن اسلامی ایران سلجوقی‌ها

سلجوقیان طایفهای از ترکان غز بودند که در دوره سامانیان در دشتهای نزدیک دریاچه آرال و سواحل شرقی دریای مازندران و دره‌های سیحون و جیحون در ترکستان سکونت داشتند (۱)

این قوم چادرنشین و صحراگرد بمناسبت نزدیکی بممالک اسلامی قبول اسلام کرده، و از آغاز قرن پنجم هجری (یازدهم میلادی) ، علیرغم کوششی که سامانیان و غزنویان برای جلوگیری از ورود آنها بعمل آوردند بایران مهاجرت کردند (۲) در سال ۴۱۶ هجری چند هزار خانوار از این طایفه بخراسان کوچ کردند که این غده از مرگ سلطان محمود غزنوی ظنیان کرده و بعد از مدتی کوتاه سرکرده‌ی آنها (طغرل بیک) (۱۰۵۵ میلادی) بغداد را تصرف کردند .

هنگامیکه قدرت آخرین پادشاهان آل زیار و آل بویه رو بضعف نهاده و متصرفات غزنویان در ایران محدود شده بود ایران بار دیگر وحدت سیاسی خود را در زیر سلطه ترکهای سلجوقی بازیافت . (۳)

سلجوقیان خیلی زود توانستند قلمرو حکومت ، فتوحات و کشورگشائی خود را تا سواحل مدیترانه و سرحدات امپراطوری روم شرقی در آسیای صغیر ، قفقاز و بین‌النهرین گسترش دهند و بسال ۴۷۰ هجری یک حکومت جهانی و امپراطوری زمان را بوجود آورد . این فتوحات و پیروزیها تا پایان پادشاهی ملکشاه (۴۸۵ - ۴۶۵ هجری) ادامه یافت ،

بخصوص در زمان الب ارسلان و وزارت خواجه نظام الملک که با کاردانی، لیاقت و کیاست امور کشور بزرگ سلجوقی را اداره میکرد و نتیجه آن شد که حکومت آل سلجوق از وضع آشفته و بیابانگردی و بدویت بیرون آمده، دارای تشکیلات و سازمانی مرتب و منظم گردید. (۴) سلجوقیان از نظر مذهبی از روش سامانیان و غزنویان پیروی کرده و پیرو مذهب سنت بوده (۵) و بدین سبب خود را مدافع عباسیان، که قدرت سیاسی را از دست داده و بحکومت جدید روی خوش نشان میدادند، معرفی کردند. باین طریق که طغرل بیک در سال ۱۰۵۵ میلادی موفق شد مقابل چشمان خلیفه بغداد، خود را سلطان خواننده و بزودی تمام خاورمیانه را با خود متحد کند.

در اواخر قرن دوازدهم حکومت سلجوقیان بدولتهای کوچکی تقسیم شد و در بعضی نقاط از اعضای خاندان سلجوقی، و در بعضی جاها از فرمانداران و سران ارتش (اتابکها) بحکومت رسیده و سلسلههای جدیدی را تاسیس کردند که در قرن سیزدهم میلادی با حمله مغول بنیان همهی این حکومتها پرچیده شد. (۶)

با وجودیکه زادگاه سلاجقه، آسیای مرکزی بوده و نژادشان ترک بود ولی برخورد آنان با تمدن ثابت و شهرنشینی ایران باعث گردید که آنان بسرعت در جامعه، فرهنگ و هنر ایران جذب و هضم شده و بسیاری از عناصر محلی را فراگرفته، و رنگ و بوی تازه‌ای به هنر و فرهنگ ایرانی بدهند ولی خود چیز تازه یا بیگانه‌ای جانشین آن ننمودند. (۷) یکی از بزرگترین و مقتدرترین سلسله‌ایکه بعد از اسلام بیشتر کشورهای اسلامی را زیر فرمان یک حکومت و دولت واحد درآورد سلسله سلجوقیان است. بطور کلی ظهور سلاجقه در ایران و خصوصا "در آسیای غربی و نواحی وابسته به آن، یکی از بزرگترین و مهمترین وقایع تاریخی است که در واقع آغاز دوره‌ی جدیدی در تاریخ کشور ما بشمار میرود با روی کار آمدن آل سلجوق و توسعه قلمرو حکومت آنان تمدنی بنام "تمدن سلاجقه‌ی ایران" بوجود آمد که در تاریخ سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ملت ما اهمیت بسزائی دارد. در سالهای بعد دسته‌ئی از این خانواده، نواحی وسیعی از بیزانس شرقی را تحت حاکمیت خویش در آورده و بدین ترتیب تمدن و فرهنگ ایرانی در اقصی نقاط یونان آسیای صغیر گسترش یافت و زبان فارسی، زبان رسمی دولت سلاجقه روم گردید و چنانکه می‌دانیم در همین دوره درخشان در تهیه تقویم و گاه‌شماری اصول و اساسی ماههای ایرانی - بجای تقویم و ماههای غربی را بکار بردند. (۸)

سلاجقه در ایران و آسیای صغیر و عراق همیشه حامی و مروج صنایع و فنون بوده اند. (۹)

در دوران سلطنت این خاندان، شهرهای اصفهان، مرو، نیشابور، هرات، جرجان، و ری اهمیت بیشتری کسب نموده و این شهرها مرکز تجمع صاحبان هنر و پیشه گردید که امروز خوشبختانه بسیاری از آثار این هنرمندان در موزه‌های داخلی و خارجی دیده می‌شود. شاهکارهای هنری این هنرمندان را در بافندگی، فلزکاری، سفال‌سازی (سرامیک) مینیاتور، تذهیب و خطاطی می‌توان مشاهده نمود و بهمین دلیل دوره‌ی سلجوقیان از لحاظ سبک و شیوه‌ی هنری در تاریخ هنر ایران دارای مقام ویژه‌ای است. کریستین ویلسن می‌نویسد "در این عصر صنایع و معماری نه تنها در ایران تجدید حیات یافت بلکه با فتوحات سلاجقه، اصول و اسلوب صنایع ایران تا سواحل مدیترانه و حتی شمال افریقا بسط و گسترش یافت و بهمین دلیل و کیفیت است که آثار و نمونه‌های شیوه‌ی کار هنرمندان ایرانی و صنایع رایج عصر سلجوقی تا قرن‌ها در صنایع مصر و سوریه دیده می‌شود" (۱۰)

به بیان دیگر هنر معماری در این دوره، در خشان و سکوفابدرجه کمال رسید و هنرمندان و معماران چیره دست آثار فراوانی بوجود آوردند. در این زمان، ایران در معماری خود به عوامل و عناصری که بتوان با آنها به ساختن مسجد بزرگی که دارای حیاط مرکزی و چهار ایوان در اطراف آن، اساس معماری مذهبی، کاروانسرا و مدرسه سازی ایران را تشکیل می‌دهد، (۱۱)

در بناهای سلجوقی آجر به شیوه‌ی بسیار ماهرانه و بگونه‌های مختلف بکار رفته است، و مطابق رسم آن زمان سطوح خارجی بنا بدون هیچگونه پوششی اضافی با همان نما سازی آجری عرضه گردیده است تزئینات، جزئی از معماری و عناصر بکار رفته در آن را تشکیل می‌دهد. البته قابل ذکر است که هنر آجر تراشی و تزئین ابنیه بوسیله آجرهای تراشیده از قرن پنجم هجری در ایران معمول بوده و تا اواخر قرن ششم راه تکامل را پیموده است. (۱۲)

در این دوره یکی از مشخصات معماری سلجوقیه، ایجاد کتیبه و خطوط تزئینی از آجر تراشیده (با برآمدگی و فرورفتگیها) است که در اکثر بناهای این زمان مشاهده می‌شود. بعد از تبدیل خط کوفی به خط نسخ، نحوه تراشیدن آجر و تشکیل حروف و کلمات این خط با دشواریهایی مواجه شده و بالاخره گچبری جایگزین آن میگردد (۱۳) بطوریکه بعد از آن زمان محرابها و دیوارها با طرحهای برجسته گچبری تزئین میشوند.

در اواخر دوره سلجوقیان کاشی لعابدار بیرنگ فبروزهای در معماری تزئینی سلجوقی راه یافته و تزئینات رنگی جای آرایش آجری را در نمای بناها اشغال مینماید و تزئین بنا با

آجر تراشیده در درجه دوم اهمیت قرار میگیرد. کاشی سازان ایرانی در این دوره درکار خویش استاد بودند و در سده ششم هجری در کاشان و ری کاشیهای جالبی میساختند که این کاشیها بیشتر بشکل ستاره و صلیب بارنگهای برجسته و چشم گیر بودند که به طرحهای جلوه‌ای خاص میبخشیدند.

ظروف سفالین این دوره بزبانی کاشیهای آن ساخته میشد که در آنها نقشها و فنون گوناگون بکار میرفت (۱۴) ظروف باقیمانده از این دوره را از نظر تزئین و رنگ آمیزی میتوان بطروف مینائی، طلائی، فیروزه‌ای و ظرفهای سفید تقسیم کرد که اغلب با مجالس بزم، رزم و یا شکار آرایش شده‌اند (۱۵) بسیاری از سفالهای این دوره با خمیری سفید به تقلید از چین که در ایران بسیار خواهان داشت ساخته میشد. (۱۶) در اوائل این عصر ساختن سفال ساده بیشتر رایج بود ولی بعداً "به تزئین ظروف بیشتر اهمیت داده شد تا جایی که بهترین میناتور زمان سلجوقیها روی ظروف سفالی آن زمان نقاشی شده است. بهترین و کاملترین سفال این زمان از حیث رنگ، شکل، ترسیم و ظرافت در اواخر این دوره و حتی بسیاری از آن، بعد از دوره سلاجقه بزرگ تا زمان حمله مغول ظاهر میگردد. (۱۷) در اواخر قرن ششم هنگامیکه دوران سلطنت سلجوقیها به آخر میرسد هنر سفالسازی ایران به عالیترین مرحله خود رسیده بطوریکه در اواخر این دوره به علت استقبال مردم هنر سفالسازی نیز بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت و عملاً "هنر سفالسازی معرف ذوق و اندیشه زمان گردید. (۱۸)

در این زمان همراه با پیشرفت کمی و کیفی هنر سفالسازی، صنعت فلزکاری نیز مانند سایر فنون راه کمال را میپیمود، اشیاء باقیمانده از آن زمان ثابت میکند که صنعتگران و استادان توانستند طرحهای زیبا و روشهای جدیدی برای آرایش ظروف فلزی ابداع نمایند چنانچه بعضی را بطور مشبک ساخته و برخی دیگر را با نقوش کنده کاری مزین نموده‌اند (۱۹) اغلب اشیاء با اشکال مختلف و متنوع (از فلزی پست که ترکیبی هستند از مفرغ یا مس که با نقره مخلوط گردیده) ساخته شده‌اند.

صنعت ترصیح مخصوصاً "نقره کوبی در تصاویر و کتیبه‌ها خیلی ترقی کرده، تصویر انسان در حال نشسته یا بزانو و ایستاده، مجالس عیش و طرب، ساز و موسیقی که بیشتر با نقره آرایش شده است دیده میشود. طرحهای گل و برگ در اطراف آن نقره کوبی شده و همین طرز عمل در نوشتن خطوط کوفی بکار رفته است. کتیبه‌های کوفی بکار رفته شده

در ظروف ازویزگیهای فلزکاری زمان سلجوقیان است . (۲۰)

استان خراسان در قرن ششم هجری در امر تولید آثار فلزی دارای موقعیت ممتازی است ، در حالیکه ماهیچ نشانی از خلق آثار فلزی در این عهد در سرزمینهای عربی در دست نداریم ، ولی دهها اثر مربوط به خراسان را پیش رو داریم . (۲۱)

این هنر در ایران بکمال رسیده و سپس از ایران به بین‌النهرین و به ویژه به موصل برده شده است (۲۲) علاوه بر ظروف مفرغی و برنجی مقداری آثار طلائی و نقره‌ای نیز از دوران سلجوقی در دست است که ثابت میکند جواهرسازی در این دوره رونق بسزائی داشته است . (۲۳) بزرگترین ظرف نقره‌ای زمان سلجوقی سینی البارسلان است که در موزه صنایع ظریفه بستن قرار دارد . همچنین آثار فلزی فراوانی از این دوره در موزه ارمیتاژ شوروی نگهداری میشود .

یکی دیگر از درخشانترین جلوه‌های هنری این دوره صنعت کتابسازی و تزئین آن است . در قرن پنجم هجری خط نسخ در کنار خط کوفی قرار گرفته و در تزئین ، کنده‌کاری و موزائیک نیز بکار گرفته شد . کتاب که تا آن زمان بر روی پوست نگاشته میشد ، به راه تازه ای رفت ، صنعت کاغذسازی که از چینیان تقلید شده بود از قرن ششم در سراسر جهان اسلام انتشار یافت و کار را بر نویسندگان و نقاشان آسان کرد . همچنین هنرمندان گاهی به تذهیب و تزئین صفحات اول و یا آغاز سوره‌های قرآنی و زمانی به تذهیب کتابهای دیگر میپرداختند (۲۴)

بافتندگی از صنایعی است که همیشه در ایران مقامی از جمنند داشته ، ولی بعضی از دانشمندان عقیده دارند که از بعضی جهات این صنعت در زمان سلجوقیها بمنتهی درجه ترقی خود رسیده است . تکه پارچه‌ای که از این دوره بدست آمده است انواع مختلف پارچه‌های ابریشمی را نشان میدهد که یک نوع از این پارچه‌های ابریشمی با تغییر نور تغییر رنگ داد . بسیار جالب است نوع دیگری از پارچه ابریشمی وجود دارد که بسیار سبک و نازک بوده و روی آن طرح حیوانات و خطوط کوفی بسیار زیبایی نقش گردیده است .

صنعت نساجی این زمان از نظر بافتندگی ، ابتکار انواع طرحها و زیبایی و تنوع رنگها به درجه عالی رسیده است و شهرهای ری ، کاشان و یزد از مراکز بزرگ و مهم بافتندگی این عصر بوده‌اند . (۲۵)

صنعت قالی بافی که در میان قبایل صحرا گرد و چادر نشین متداول بوده در دوره سلجوقیان نیز رونق و رواج یافت . شکی نیست که ایران در قالی بافی بزرگترین مرکز شرق

بوده و سایر مراکز در این فن از او تقلید و اقتباس کرده‌اند و بدین طریق طرز قالی بافی ایران در آنها تأثیر بسزائی داشته است . قدیمترین قالیهای معروف ایران مربوط بقرن ششم هجری در دوره سلجوقی‌ها است .

دوره سلجوقی تنها عصر طلائی و درخشان در فنون و صنایع نیست ، بلکه در این دوره ذوق و قریحه ایرانی همراه با فلسفه اسلامی و الهام از تمدن باستانی ایران و استعداد و کوشش مردم باعث شد که هنر این دوره نه تنها در ایران بلکه در اقصی نقاط جهان نفوذ کند ، مخصوصاً " در زمان ملکشاه و خواجه نظام الملک وزیر و نویسنده کتاب (سیاست نامه) و مؤسس مدرسه بغداد این ذوق و قریحه بیشتر تجلی کرد . نظام الملک به بزرگان و دانشمندان عصر خود از قبیل غزالی و عمر خیام توجه زیادی داشته و آنها را مورد توجه خاص قرار داده است .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

زیرنویسها

- ۱- بدیع الله دبیری نژاد ، " سیر فرهنگ در عهد سلجوقیان " هنرو مردم شماره ۱۲۵ ، ۱۲۴ سال ۱۳۵۱ ص ۶۹
- ۲- آندره گدار ، هنر ایران ، ترجمه دکتر بهروز حبیبی (تهران ۱۳۴۵) ، صفحه ۳۳۰
- ۳- آندره گدار ، همان اثر صفحه ۳۳۱
- ۴- بدیع اله دبیری نژاد ، همان اثر صفحه ۷۰
- ۵- آندره گدار ، همان اثر ، صفحه ۳۳۲
- ۶- ارنست کونل ، هنر اسلامی ، ترجمه مهندس هوشنگ ظاهری (تهران ۱۳۴۷) ، صفحات ۷۲-۷۳
- ۷- حمید نیرنوری ، سهم ایران در تمدن جهان ، (تهران ، انتشارات شرکت ملی نفت ایران ۱۳۴۵) صفحه ۹۱-۹۲
- ۸- بدیع اله دبیری نژاد همان اثر ، صفحه ۷۴-۷۳
- ۹- زکی محمد حسن ، صنایع ایران بعد از اسلام ، ترجمه محمد علی خلیلی ، تهران ۱۳۲۰ صفحه ۱۱
- ۱۰- ج- کریستن ویلسن ، تاریخ صنایع ، ترجمه عبدالله فریار ، تهران ۱۳۱۷ صفحه ۱۴۳
- ۱۱- محمود نصیری انصاری ، سیر در معماری ایران - تهران ۱۳۵۰ صفحه ۱۶۱
- ۱۲- عیسی بهنام " گنبد سرخ مراغه " هنرو مردم دوره جدید شماره هشتم (سال ۱۳۴۲) صفحه ۴
- ۱۳- محمود نصیری انصاری ، پیشین ، صفحه ۱۶۲
- ۱۴- کریستین پرایس ، تاریخ هنر اسلامی ، ترجمه مسعود رجب نیا ، تهران ۲۵۳۵ صفحه ۶۲
- ۱۵- مقاله " نقوش انسان بر روی ظروف سفالینی از قرن سوم تا هشتم هجری " هنرو مردم دوره جدید
- ۱۶- کریستین پرایس ، پیشین صفحه ۶۲-۶۳
- ۱۷- نگاهی به تحول صنعت فلزکاری در ساخت اشیاء هنری در ایران .
- ۱۸- زکی محمد حسن پیشین صفحات ۱۴۷-۱۴۶

- ۱۹- پرویز ورجاوند . " سیری در هنر ایران و دیگر سرزمینهای اسلامی " . هنر و مردم دوره جدید شماره ۱۱۴ (سال ۱۳۵۱) ص ۱۶
- ۲۰- کریستین پرایس ، پیشین . صفحه ۶۵
- ۲۱- پرویز برزین . پیشین . صفحه ۶۵
- ۲۲- آذر تاش آذر نوش ، هنرهای ایرانی و آثار برجسته آن . تهران ۲۵۳۵ صفحه ۲۴
- ۲۳- زکی محمد حسن ، پیشین صفحه ۱۴۹
- ۲۴- زکی محمد حسن ، پیشین صفحه ۲۰
- ۲۷- زکی محمد حسن ، پیشین ، ص ۱۴۴
- ۲۸- آرتور پوپ ، شاهکارهای هنر ایران ، ترجمه دکتر نائل خالری (تهران ۱۳۳۷)
- ۲۹- در باره هنر و فرهنگ دوره سلجوقی نگاه کنید به جلد دوم کتاب
A. U. Pope, A Survey of Persian Art London, 1938
و کتاب هنر سلجوقی ها نوشته David Talbot Rice و کتاب سلاجقه آسیای صغیر
تالیف دکتر محمد جواد مشکور . تهران ۱۳۵۱ .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی